

Byzantium: brug naar het Westen?

In dit artikel schetst Ebels Hoving de contacten en de beeldvorming tussen Oost en West aan de hand van taal, geografie en religieus-culturele betrekkingen. Daarbij gaat ze vooral in op de rol die Byzantium in dit beeldvormingsproces gespeeld heeft.

Het verhaal van 'Byzantium' heeft één conceptueel voordeel: begrensdheid in tijd en naar plaats. Het begint met de inwijding van de nieuwe Romeinse hoofdstad in 330 en eindigt met de verovering van diezelfde stad door de Turken in 1453. Zelden of nooit lukt het om het historische bestaan van een politiek-culturele entiteit zo duidelijk en zo definitief binnen twee jaartallen te vangen; het is ondenkbaar dat er in handboeken of encyclopedieën iets vergelijkbaars gebeurt met, bijvoorbeeld China, Rusland of de Azteken. Met de geografische beperktheid liggen de zaken iets ingewikkelder dan met de chronologische, maar ook hier is het beeld meteen duidelijk als we de kaart van de Oostelijke helft van het Romeinse Rijk zo omstreeks 400 voor ogen nemen en dan verder globaal met de notie *inkrimping* werken; het is nu eenmaal zó geweest dat in ruim duizend jaar een gebied dat aanvankelijk van Donau tot Eufraat en van Nijl tot Zwarte Zee strekte, werd gereduceerd tot de strategisch gelegen hoofdstad Constantinopel. Natuurlijk, er waren perioden van herstel en terugverovering, maar voor het algemene beeld zijn die niet van belang: Byzantium begon groot en eindigde klein en het eindigde ook nog eens definitief.

Het is bijna onmogelijk een dergelijk historisch gegeven niet óók overdrachtelijk te interpreteren. We gaan er immers haast automatisch van uit dat voortdurend territoriaal machtsverlies ook verlies aan andere krachten met zich meebrengt: institutionele, economische en culturele. Nu weten we daarnaast ook wel dat dit automatisme gevaarlijk is; een kleinere politieke eenheid kan juist gunstige condities leveren voor intense economische, politieke of culturele bloei. Ook in het geval van de Byzantijnse geschiedenis vallen er heel wat ervaringen in deze deelgebieden te constateren en het historisch onderzoek heeft die bepaald niet ongemoeid

gelaten.¹ Dat neemt echter niet weg dat de genoemde begrensdheid van tijd en plaats in het geval van Byzantium heeft geleid tot historische aandacht van een heel bepaald karakter; *begrensdheid* maakt het kennelijk aanlokkelijk om een historisch fenomeen, hoe complex ook, als een eenheid te zien die zich in algemene karakterisering en laat vatten. Een dergelijk studieobject trekt historici met ideeënhistorische dan wel theoretische belangstelling aan en dus is het niet verrassend dat bekende grote-systeem-bouwers als Gibbon, Toynbee en onze eigen Jan Romein zich bijzonder intensief met Byzantium hebben bezig gehouden.² Die belangstelling heeft zelfs geleid tot vurige pleidooien voor meer aandacht voor de Byzantijnse geschiedenis binnen de gangbare universitaire curricula.³

De hier geschilderde historiografische situatie heeft ertoe geleid dat er met de beeldvorming van Byzantium iets merkwaardigs is gebeurd. Terwijl er nu al meer dan twee eeuwen een levendige wetenschappelijke Byzantinistiek bestaat,⁴ hebben ook andere lagen van cultuur een bepaalde vorm van kennis verworven en uitgedragen, waardoor we nu met een intrigerend voorbeeld van *gezonken cultuurgoed* te maken hebben. Kenmerken hiervan zijn een sterk moralistische toon en een merkwaardige tweeslachtigheid in de eindvisie; Byzantium is op een bepaalde manier óf goed óf slecht. Als studieobject blijkt het steeds opnieuw in staat tot het opwekken van een scala aan ethische en esthetische emoties. Nog onlangs heeft Remieg

- 1 Over het algemeen wordt de tijd van de Macedonische Keizers, met als hoogtepunt de regering van Basilius II, bijgenaamd 'de Bulgarendoder' (976-1025) gezien als hoogtepunt. Maar ook onder de dynastie van de Comnenen (1081-1185), die in de tijd van de eerste kruistochten regeerden, speelde Byzantium een rol van betekenis. Over die rol ná de invasie van Venetianen, Fransen, Catalanen en anderen tijdens de vierde kruistocht (1202-1204) en het kortstondige Latijnse Keizerrijk (tot 1261) wordt door historici momenteel verschillend gedacht. Een bruikbaar handboek voor de Byzantijnse geschiedenis is nog steeds G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (Oxford 1980 vlg.; oorspr. Russische ed. 1940). Meer recent: W. Treadgold, *A history of the Byzantine state and society* (Stanford 1997).
- 2 Voor de laatste zie B. Ebels-Hoving, 'Byzantium en Jan Romein', *Theoretische Geschiedenis* 19 (1992) 4-15.
- 3 Zie het haast wat pathetische pleidooi van de beroemde mediëvist W. Ullmann in: *The future of medieval history* (Cambridge 1973) 25. '[T]he omission of Constantinople from our medieval history syllabus is as grave a deficiency as the omission of the USA (...) would be from a course on modern 20th century Europe.'
- 4 Bijvoorbeeld J. Imscher, *Einführung in die Byzantinistik* (Berlijn 1971) of G. Moravcsik, *Einführung in die Byzantinologie* (Darmstadt 1976).

Aerts dit proces helder getekend; niet ongeestig besluit hij zijn overzicht van de wisselende Byzantium-beelden met de jongste verschijning van Byzantium 'als marketingconcept voor reclamemakers in dienst van de verwenindustrie'.⁵ Eerder sprak hij al van populaire Byzantium-versies als *iconen*; vast verankerde beelden van een vermeende verleden werkelijkheid waarin de 'wetenschap' geen schakeringen meer kan aanbrengen.⁶ Zelf heb ik in dit verband ooit gesproken van 'een Januskop die ons zal blijven aanstaren met twee gezichten, een majesteitelijk en een slaafs'.⁷ Het is hier niet de plaats om opnieuw op dat beeldvormingverhaal in te gaan, maar we moeten ons wél realiseren dat het gewicht van de historiografische traditie een onbevangen blik op het historische fenomeen Byzantium praktisch onmogelijk maakt. Om dit te illustreren volgt hier de korte samenvatting van een verhaal dat ooit als peiler voor de *brugfunctie* van Byzantium naar Italië heeft gefungeerd en, hoewel lang en definitief ondermijnd, soms tot op heden opduikt.

Het verhaal legt een direct verband tussen de verovering van Constantinopel door de Turken in 1453 en de bloei van het vijftiende-eeuwse Italiaanse humanisme. Een hele horde Griekse geleerden zou met hun kostbare boekenschat in kisten naar het Latijnse Westen zijn gevaren om daar de heidense Griekse filosofen én de christelijke Griekse kerkvaders in de oertaal te doceren en te propageren.⁸ Op die manier kon – met enige overdrijving – het humanistische aspect van de Renaissance op conto van Grieks-Byzantijnse inspiratie worden geschreven.⁹ Te mooi, want te simpel

5 Remieg Aerts, 'Byzantium als gezonken cultuurgoed. Geschiedenis van een reputatie', *Spiegel Historiael* 39 (2004) 158-163, aldaar 163.

6 Remieg Aerts, 'Dull gold and gory purple. Images of Byzantium' in: *Polyphonia Byzantina, Studies in honour of Willem J. Aerts*, ed. Hero Hokwerda e.a. (Groningen 1993) 311-322.

7 B. Ebels-Hoving, 'Byzantium in westerse ogen', in: *Spiegel Historiael* 33 (1998) 13.

8 Zie bijvoorbeeld W.K. Ferguson, *The Renaissance in historical thought. Five centuries of interpretation* (Cambridge Mass. 1948) 70-72. Ferguson noemt als eerste invloedrijke bron Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique* (1695); 'Bayle popularized the quite erroneous theory that the revival of Letters in Italy originated with the Greek refugees who fled from Constantinopel after the Turkish conquest of 1453'.

9 Ferguson, *The Renaissance in historical thought*, 72. Hij verklaart het succes van het verhaal uit een eigenaardige drang die zich tijdens de Verlichting zou manifesteren: het toeschrijven van complexe bewegingen aan één duidelijke, liefst catastrofale 'oorzaak'.

om waar te zijn, en wel in de eerste plaats omdat de chronologie niet klopt: het Italiaanse humanisme was als beweging al meer dan een eeuw aan de gang toen Constantinopel viel.¹⁰ Bovendien trok het Westen zich pijnlijk weinig van die val aan, ondanks mooie anti-Turkse beloften van de grote Hertog Philips van Bourgondië en een pathetische hulponderneming van de oude Renaissance-paus Pius II, die stierf voordat zijn vloot, die de Grieken moest helpen, kon uitvaren.¹¹ En van de andere kant; er waren al een eeuw lang individuele Griekse geleerden werkzaam in Italië, maar dat wil niet zeggen dat de Byzantijnse bovenlaag zich grotendeels pro-Latijns voelde en dus een soort culturele zendingsdrift had.¹² Integendeel, de heersende stemming in het veroverde Constantinopel was liever Turks dan Paaps.¹³

Maar al is er dan geen relatie tussen de val van Constantinopel en een zo complex fenomeen als de Italiaanse Renaissance, vóór die val hebben de twee helften van de christelijke wereld uiteraard voortdurend met elkaar in contact gestaan. Op welke terreinen hebben ze elkaar beïnvloed en hoe intens? Om ook maar de meest globale antwoorden op die vragen te kunnen geven gaan we hier in op drie gegevens die de betrekkingen in hoge mate bepaald hebben: de geografie, de taal en religieus-culturele tradities. Dit alles om meer zicht te krijgen op de mogelijke brugfunctie van Byzantium voor het Westen.

Drie condities

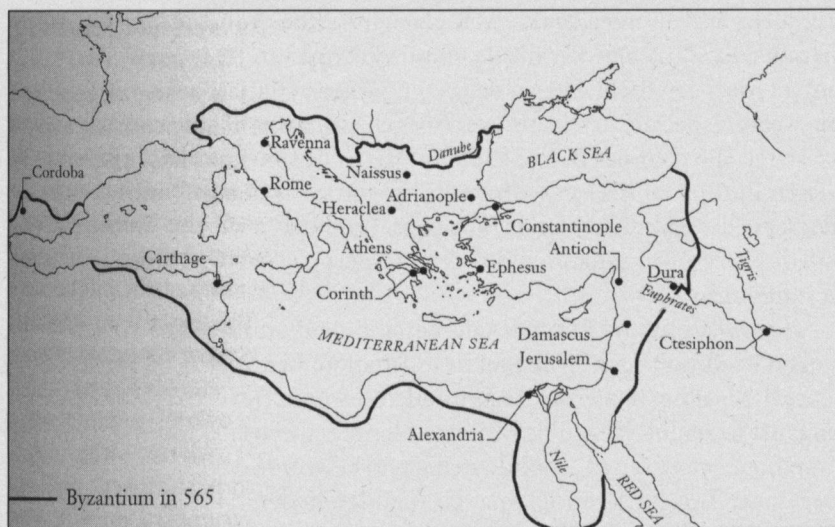
Allereerst is er de geografische situatie. Net als het Turkije van nu lag het

10 Zie bijvoorbeeld het mooie hoofdstuk *The Renaissance* in N.D. Reynolds en N.G. Wilson, *Scribes and scholars. A guide to the transmission of Greek & Latin literature* (Oxford 1968) 108-146.

11 Zie het meest uitvoerig E. Meuthen, 'Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen', *Historische Zeitschrift* 237 (1983) 1-35.

12 Zie D.J. Geanakoplos, *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and the Italian Renaissance (330-1600)* (London 1976).

13 S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge 1969) 21: 'No Greek was so far lacking in pride as to contemplate the voluntary submission of his body to the infidel, any more than he would voluntarily submit his soul to the Romans (...) Greek integrity might well be better preserved by a united people under Moslem rule than by a fragment attached to the rim of the Western world (...)'. Recent over hetzelfde onderwerp: R. Crowley, *Constantinople. The last great siege, 1453* (London 2005).

Kaartje van het Byzantijnse Rijk rond het jaar 565. Uit: Rowena Lowerance, *Byzantium* (Londen 2004) 21.

Byzantijnse Rijk in Europa én in Azië. Van groot belang is dat zowel Byzantijnen als 'Latijnen' dit wisten en er betekenis aan toe kenden. De Byzantijnse bovenlaag zag zich als beheerder van het antieke cultuurgood, waarin Europa en Azië de functie van levende en werkbare begrippen vervulden. De Bosporus scheidde *werelddelen* en Constantinopel, de hoofdstad van het Rijk en handelsmetropool, lag in Europa. Maar het merendeel van het grondgebied lag lange tijd in Azië en ook nadat grote delen van het Rijk door islamitische Arabieren en later door Turken waren veroverd bleef *Klein-Azië* van belang. Aan de Europese kant viel rond 1000 het accent op de Balkan, waarover de Keizer (basileus) zijn macht spectaculair uitbreidde; maar vanaf circa 1100, toen de kruistochten begonnen, beperkte het Byzantijnse grondgebied zich daar tot ongeveer het huidige Griekenland. In feite bestond Byzantium in die tijd dus uit twee naar klimaat en productievoering vergelijkbare gebieden die door de Bosporus werden gescheiden.

Op die centrale plek lag de hoofdstad en daar konden de Keizers de hele Rijksgeschiedenis door hun buitengewoon lucratieve tolgeden innen. Dat duidt op het besef dat hier een grens gepasseerd werd, al lagen de rijksgrenzen steeds elders. Uiteraard wortelde dit grensgevoel in de actuele situatie van een controleerbare waterweg tussen twee zeeën, maar mogelijk hebben antieke beschavingsnoties hier ook een rol gespeeld. Oud-griekse mythen immers, vertelden over de priesteres Io die in de gedaante van een koe voor

haar belager Zeus over de naar haar genoemde Koe-voorde moest vluchten; en ook over Zeus-als-stier die de schone Europa van Phoenicië naar Kreta ontvoerde – een tocht waarin de zee-engte geen speciale rol speelde, maar die wel een speciale betekenis werd toegekend, namelijk die van een Oost-West-reis die naar het Betere leidde.¹⁴ Het is dus niet zo dat de scheiding tussen Europa en Azië in de Byzantijnse tijd een neutraal fenomeen was, al strekte het Rijk zich óver de Bosporus. Dat blijkt alleen al uit de praktijk van de Keizers om aankomende kruisvaarderhorden zo snel mogelijk over te zetten naar Azië.¹⁵

Hoe zwaar nu dat Europa/Azië-besef in de Byzantijnse tijd precies gewogen heeft, valt natuurlijk niet in te schatten. Een waterweg verbindt en scheidt. Maar het lijkt erop dat de middeleeuwer in zijn geografische opvatting niet wezenlijk verschilde van wat Voltaire eeuwen later in zijn beroemde *Essai sur les mœurs* met absolute stelligheid beweerde dat Rusland Europees was, maar Turkije Aziatisch, met geen andere reden dan dat Bosporus en Dardanellen de natuurlijke grens tussen twee werelddelen vormden.¹⁶

Een tweede conditie is de taal. Een Byzantijn heet in het Latijn een *Graecus*, iemand die Grieks spreekt. Dat was intussen allang niet meer het Attisch Grieks van Plato, Aristoteles, Pericles en de tragediedichters, maar een afgeleide van de laatantieke *koine* die zich onder andere kenmerkte door sterk veranderde uitspraak en door vermindering van het aantal naamvallen en werkwoordsvormen. Toch bleef er een op het Attisch gebaseerd Atticisme in gebruik, namelijk in bestuur, wetenschap en literatuur. Er moet vanaf circa 600 een situatie gegroeid zijn die enigszins doet denken aan de Arabische wereld van nu, die nog één onveranderlijke Korantaal kent boven of naast een hoeveelheid van inheemse talen. Verschil daarmee was een grotere

14 Zie E.M. Moormann & W. Uitterhoeve, *Van Achilles tot Zeus. Thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* (Nijmegen 1987) 96, onder de lemmata Io en Europa. De Oost-West ontvoering van de laatste komt in de Middeleeuwen model te staan voor de reis van de ziel naar God.

15 Keizer Alexius Comnenus zag zich gedwongen de ongeregelde troep van Peter de Heremiet, die aan de officiële kruislegers vooraf ging, snel over de Bosporus te zetten, omdat die zich bezighield met het slopen van lood van de kerkdaken en dat vervolgens weer aan de inwoners van de stad zelf te verkopen: *Histoire anonyme de la première croisade*, ed. L. Bréhier, (Parijs 1924) 6-7.

16 Zie W.H. Roobol, 'Europa als eenheid van tijd en ruimte in de geschiedschrijving van de zeventiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog', *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen*(...) voor Piet Blaas (Hilversum 2000) 153-168, aldaar 157.

begrijpelijkheid tussen het officiële, beschaafde Grieks en de uit de *koine* voortgekomen volkstaal. Totaal onbegrip van sacrale of andere officiële teksten zal dus in Byzantium niet zijn voorgekomen; door het continue en sterk centraliserende karakter van de Keizerlijke administratie en de taal van de hofelite bleef er steeds sprake van een corrigerende werking die de grenzen tussen de taallagen vloeiend hield. Daarin speelde uiteraard ook de Kerk een grote rol.¹⁷

Natuurlijk was het Byzantijnse rijk in de verschillende fasen van zijn geschiedenis nooit een Grieks-sprekend geheel; hele gebieden bedienden zich van Syrische, Aramese, Armeense en Slavische talen. In de hoofdstad Constantinopel zelf vielen 'alle menselijke talen', namelijk 72, te beluisteren.¹⁸ Daarvan was het Latijn er ook een, maar een bijzondere doordat het een sterke uitgangspositie had gehad, die het in enkele eeuwen echter totaal verloor. Ten tijde van Keizer Justinianus (circa 550) was het nog bestuurs-taal en werd het Romeinse recht nog in het Latijn gecodificeerd, maar in die vorm was het al spoedig onbruikbaar geworden. Rond 900 zette Keizer Leo VI dan ook een groots project tot vergrieksing en herziening van het

Een gouden medaillon waarop keizer Justinianus is afgebeeld. Uit: Rowena Lowerance, *Byzantium* (Londen 2004) 20.

Corpus juris op en het resultaat daarvan, de *Basilica*, vormde het rechtsfundament van het Rijk tot aan het einde.¹⁹ Het Latijn verdween dus uit Byzantium.

De derde en laatste conditie bestaat uit vooroordelen. We bekijken ze hier van de Latijnse kant, waar het bronnenmateriaal, anders dan in Byzantium, overvloedig is.²⁰ We kunnen dus reconstrueren hoe hun westerse tijdgenoten over de Byzantijnen dachten. Dat blijkt over het algemeen niet gunstig te zijn, en die afkeer uit zich in standaardkwalificaties als 'slap' en 'vals'.

Of de Grieken, zoals de Byzantijnen in het Westen genoemd werden, in werkelijkheid aan die ongunstige typeringenvoldeden, staat hier niet ter

17 Zie artikel Hermans, pagina 151.

18 Voor de ingewikkelde taalsituatie in het Rijk zie C. Mango, *Byzantium. The empire of the new Rome* (Londen 1980) 13-31, aldaar 16-17. Zie ook het artikel van Jos Hermans in dit nummer, aldaar pagina 153, noot 13.

19 Vanaf midden jaren '50 in vele banden uitgegeven door de Groningse hoogleraar Romeins Recht H.J. Scheltema en medewerkers.

20 Zie artikel Hermans, pagina 147.

discussie; het gaat om het verschijnsel van hardnekkige beeldvorming over de Byzantijnen en de samenhang tussen dat beeld en geleefde praktijk.²¹

Zelf leven we momenteel met een herleefd 'kruistochtjargon' en weten dus wat het denunciëren van de tegenpartij kan inhouden en hoezeer standaardkreten een eigen leven kunnen gaan leiden. Wat we ons echter onvoldoende realiseren, is hoe diep die in onze eigen geschiedenis wortelen. Want al zijn we ons sinds decennia welbewust van het bestaan van *oriëntalisme* en *occidentalisme*, we denken daarbij gewoonlijk niet verder terug dan de achttiende of negentiende eeuw. Het uitgesproken antagonisme tussen Oost en West in de vorm van Grieken en Latijnen is echter veel ouder. Het is zelfs zo dat het ouder blijkt naarmate er meer onderzoek naar wordt gedaan. Van een laatmiddeleeuws verschijnsel (samenhangend met de neergang van Byzantium) is het steeds verder de geschiedenis in geschoven. Kort samengevat hebben mediëvisten – en vooral kruistochthistorici – sinds 1945 ongeveer het volgende beeld geschetst.

Westerse en oosterse christenen, anders gezegd Latijnse en Griekse, of (Rooms)-Katholieke en Orthodoxe, zijn al direct na de neergang van het Romeinse Rijk in het Westen in bepaalde opzichten een eigen weg gegaan. Er waren vanaf de vierde eeuw al duidelijke verschillen tussen de Latijnen en de Griekssprekende gebieden, vooral betreffende kerkelijke organisatie, dogmatiek en liturgie. Omdat de economie echter stagneerde waren er in de vroege middeleeuwen relatief weinig contacten en omdat onbekendheid niet alleen onbemind maar meestal ook ongehaat maakt, valt er dan in de bronnen weinig over wederzijdse agressie te vinden.²² Met de komst van de kruistochten veranderde dit. Toen de kruislegers op hun weg naar Palestina dwars door het Byzantijnse Rijk trokken, kwam men elkaar letterlijk tegen, met alle consequenties van dien: ergernissen, onbegrip, wrijvingen, scheld- en vechtpartijen. Hoe langer de kruistochten duurden en hoe meer ze in opzet en doel mislukten, hoe groter de wederzijdse ergernis werd. Dit

21 B. Ebels-Hoving, *Byzantium in westerse ogen, 1096-1204* (Assen 1971). Een overzichtsstudie van de andere kant, 'Het Westen in Byzantijnse ogen, 12^e eeuw' ontbreekt bij mijn weten, althans in de voor de gemiddelde Nederlander toegankelijke vreemde talen, maar waardevolle aanzetten zijn gegeven in artikelen van Jos M.M. Hermans, zie in dit nummer onder pagina 146, noot 5.

22 Het is hier niet de plaats om in te gaan op de mate van 'afsluiting' van West-Europa in de vroege Middeleeuwen, m.a.w. het 'Pirenne-debat'. In de nieuwe Nederlandse handboeken voor Middeleeuwse geschiedenis is het gebruikelijk om tot circa 1000 'Byzantium en de Islam' samen te behandelen tegenover 'Europa' apart.

leidde uiteindelijk tot de verovering van Constantinopel en de kolonisatie van grote delen van Byzantium door een Frans-Venetiaans leger in 1204, later gerangschikt en genummerd als 'vierde kruistocht'.

Ik heb deze visie op de Latijns/Griekse ontwikkelingen vroeger die van de 'groeierende haat' genoemd.²³ Ze heeft plausibele kanten en hoeft dan ook niet in z'n geheel geschrapt te worden. Maar ze is wel te simpel. Nader onderzoek van de westerse verhalende bronnen uit de twaalfde eeuw, de eeuw tussen de eerste kruistocht (1096-1099) en die zojuist genoemde anti-Byzantijnse vierde (1202-1204), heeft namelijk in het corpus van wat ik nu maar simpelweg *scheldkanonnades* noem geen groei aan kunnen tonen; aan westerse kant heten de Grieken al slap, verwijfd, vals en onbetrouwbaar als de hele kruistichtbeweging nog maar net begonnen is, zo rond 1100. En anderzijds valt er in de loop van de twaalfde eeuw, als die beweging zich voortzet, een groei van acceptatie, ja zelfs van bewondering van de Griekse luxe en levensstijl te constateren.²⁴

Bij nader inzien wordt het dus de vraag of de kruistochten wel zo'n eenduidig negatieve invloed op de westerse beeldvorming van Byzantium hebben gehad. Meer intensieve contacten blijken grotere differentiatie in de opinievorming met zich mee te brengen. Het is weliswaar een feit dat er de hele eeuw door nogal veel anti-Griekse sentimenten in de Latijnse bronnen doorklinken, maar die twaalfde eeuw is niet alleen de eeuw van de kruistochten, maar ook die van de start en bloei van nieuwe kloosterorden en van universiteiten en dus van eruditie. Nu kwamen die slappe, verwijfde, valse en onbetrouwbare Grieken ook al in de klassieke literatuur voor²⁵ en omdat men juist in de twaalfde eeuw zijn klassieken meer en beter leerde kennen kon het citeren van anti-Griekse passages een teken zijn van belezenheid, algemene eruditie en zelfs van politieke en kerkelijke correctheid.²⁶

Zeker, de kruistochten blijven grote boosdoeners in de verwijderinggeschiedenis tussen Latijns Europa en Byzantium, maar historici hebben in de laatste decennia geleerd zich er minder op te fixeren. Het gescheld van West

23 Ebels-Hoving, *Byzantium in westerse ogen, 1096-1204*, 263.

24 Ibidem, 267, met nuancering.

25 Denk aan het bekende *Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes* (ik wantrouw de Grieken ook al komen ze met geschenken), Vergilius Aeneis 2, 49.

26 Dat blijkt sterk bij een van de belangrijkste bronnen voor het begin van de eerste kruistocht, de *Gesta Dei per Francos* (1109) van de geleerde abt Guibert van Nogent, die de Grieken en hun Keizer al *a priori* uitscheldt hoewel hij zelf aan de kruistocht niet heeft deelgenomen.

op Oost was al eeuwenoud, maar omdat het bronnenbestand vóór 1100 veel dunner is valt het de historicus minder op.²⁷ Maar dat het verschijnsel van de Latijnse Griekenhaat kan bogen op een grote continuïteit is intussen wel duidelijk geworden; het is klassiek erfgoed dat bij gelegenheid, als stressvolle omstandigheden zoals kruistochten daar aanleiding toe geven, een extra sterke rol kan gaan spelen.

Lang vastgeroeste noties kunnen politiek gevaarlijk zijn. Of ze nu grondslag of uitkomst zijn van reële conflicten, ze compliceren die in elk geval. De Latijnse wereld en Byzantium kenden vanaf de late Oudheid hun botsingen: op het gebied van kerkelijke organisatie, dogmatiek, religieuze gebruiken, handelscontacten en militaire samenwerking. Beide werelden vormden echter geen blokken en de botsingen waren vaak niet meer dan incidenten. De hier geschilderde drie vaste condities: de Bosporus, het taalverschil en de cultureel verankerde westerse Griekenhaat (gemengd met een afgunstig soort ontzag) - die condities vormden obstakels in de brugfunctie die Byzantium in zijn duizendjarig bestaan kon uitoefenen. Maar die brugfunctie heeft het in beperkte mate toch kunnen hebben.

Byzantium als brug

Ter wille van het evenwicht in dit stuk kies ik na de drie vaste condities die de brugfunctie beperkt hebben er eveneens drie die het historische bestaan ervan aantonen. Deze zijn het christendom als staatsgodsdienst, handelscontacten, en het Griekse beschavingsoffensief. Natuurlijk zijn dit heel ongelijksoortige brugcondities, maar juist daarom kan het aardig zijn ze eens naast elkaar te zetten.

Christendom

Dit eerste onderwerp zal al direct vragen oproepen. Is er niet juist op kerkelijk-institutioneel gebied al in de vroege middeleeuwen, zo vanaf de negende eeuw, voortdurend van schisma's, kerkscheuringen tussen Rome en Constantinopel sprake geweest? Inderdaad, dat is het geval, en het is de normale praktijk van historici om die situatie te benadrukken. De andere

27 Over het complexe oordeel over de Grieken al in de tiende resp. elfde eeuw, zie M. Rentschler, 'Griechischer Kultur und Byzanz im Urteil westlicher Autoren des 10. Jahrhunderts', *Saeculum* 29 (1978) 324-355, en: 'Griechischer Kultur und Byzanz im Urteil westlicher Autoren des 11. Jahrhunderts' *Saeculum* 31 (1980), 112-156.

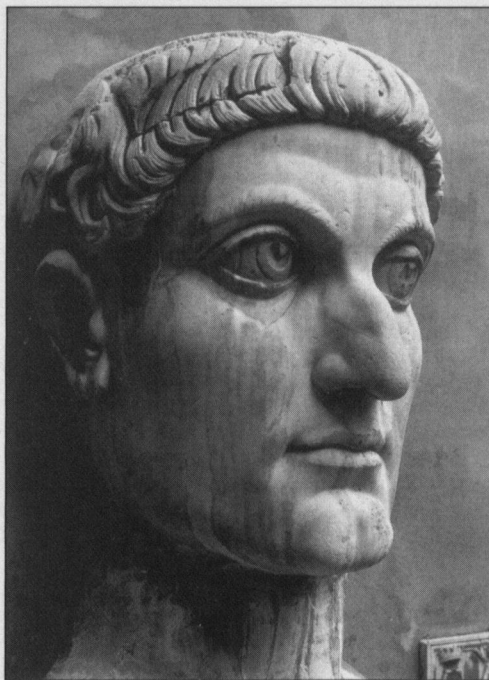
kant van de zaak is echter dat men steeds met elkaar in gesprek is gebleven en hier kiezen we voor dát accent.

De wereld waarin keizer Constantijn zijn hoofdstad naar de Bosporus verlegde, in 330, was simpel gezegd bezig christelijk te worden. Daarmee raakte die wereld, het Laat-Romeinse Rijk in al zijn transformaties, in een proces verwikkeld dat nog eeuwenlang zou duren. Van alles moest er in die eeuwen (ruwweg dus na 300) beslist worden. Buitengewoon essentiële geloofszaken, waarvan de precieze normatieve vastlegging grote consequenties voor hele bevolkingsgroepen (en voor individuele machthebbers) kon hebben, werden met enorme inzet bestudeerd, besproken en vastgelegd. Dit gebeurde op het grondgebied van het hele voormalige Romeinse Rijk, maar het zwaartepunt van de activiteit verschoof in de loop van de Middeleeuwen van Oost naar West. Dat ging gepaard met conflicten van allerlei aard, maar één ding viel niet en nergens te ontkennen; het uitgangspunt, de basis van de succesvolle nieuwe religie, lag in het Oosten. Daar was het allemaal gebeurd, daar lagen de heilige plaatsen en waren de kostbaarste relikwieën te vinden. Tekstueel ook, daar was het belangrijkste schriftelijke fundament gelegd: de Bijbel, en wel in het Grieks; het Nieuwe Testament direct in die taal, het Oude daarin vertaald door een college van Joodse geleerden te Alexandrië.²⁸ Met betrekking tot de kerkpolitiek werden de eerste grote gemeenschappelijke kerkvergaderingen gehouden (meestal in Constantinopel of in steden niet ver van de hoofdstad), de zo genoemde oecumenische concilies; volgens de officiële telling zeven stuks tussen 325 en 787. Wat daar werd besloten, werd op een enkel punt na door de hele Kerk, dus ook de Latijnsprekende in het Westen, erkend. Ten slotte waren er in het Oosten, in de Egyptische woestijn, de eerste vormen van christelijk kluizenaarschap (Antonius, circa 300) verschenen en daarna, maar nu in Klein-Azië, ook de eerste vormen van geordend kloosterleven ('regel' van Basilius, circa 350). Dit hele complex vormde een basis die door de studie en uitleg van zowel Griekse als Latijnse kerkvaders werd bewerkt en gepropageerd.²⁹

Nu valt niet te ontkennen dat de meningen óók direct uiteenliepen, op

28 In het Westen gebruikt in de Latijnse vertaling van Hieronymus: de Vulgaat. De grote belangstelling voor de Griekse oerversie ontstaat pas bij de Humanisten, in het bijzonder bij Erasmus.

29 Waarbij Griekse kerkvaders, met name Johannes Chrysostomos, ook veel gezag

Het hoofd van keizer Constantijn, te zien in de Capitolijsche musea in Rome. Uit: Cyril Mango ed., *The Oxford history of Byzantium* (Oxford 2002) 17.

allerlei punten: dogmatisch, institutioneel, liturgisch en kerkpolitiek. Deze scheidingen liepen echter niet simpelweg tussen Byzantium en het Westen. Er valt geen geografische lijn te trekken, bijvoorbeeld op grond van oude Romeinse Rijksdelingen, om dan de groeiende onenigheid aan weersijden daarvan te situeren. Dat lukt alleen al niet omdat in de afscheidingen en uitbanningen van de eerste eeuwen vooral intern-oosterse zaken waren. Maar een feit is wel dat het tussen Byzantium en Rome tot scheuringen kwam. Eerst al eens rond 900, daarna in 1054. En dat laatste schisma, hoe onbelangrijk en onopge-

merkt het ook was voor de tijdgenoten, bestaat nog steeds. We kennen tot op heden een Rooms-Katholieke en een Orthodoxe kerk. Zolang het Byzantijnse Rijk bestond zijn er echter regelmatig pogingen gedaan om de scheur weer te helen. Schismatici zijn immers geen ketters; hun 'fout' ligt niet op het dogmatische, maar op het organisatorische vlak. Anders gezegd, ze willen zich maar niet fatsoenlijk aan het Rooms-pauselijke oppergezag onderwerpen. Toen men aan Latijnse kant had besloten dat de Grieken eigenlijk méér dan scheurmakers, namelijk echte *ketters* waren, mocht men ze letterlijk gaan bevechten.³⁰ Desondanks bleef men tot aan het einde van de Byzantijnse tijd met elkaar in gesprek en bleven er op heel essentiële punten overeenkomsten bestaan die in die eerste vormende

hadden in het Westen, in Latijnse vertalingen of het omgekeerde in even sterke mate het geval was, dus bijvoorbeeld met een vergriekste Augustinus, weet ik niet.

30 B. Ebels-Hoving, 'Traditie en vernieuwing in de ketterbestrijding van Innocentius III; de *exposition en proie*', *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975) 151-168.

eeuwen bevochten waren.³¹ Zo werden bijvoorbeeld afbeeldingen van heiligen of het heilige toegestaan, waardoor een gemeenschappelijk gezicht tegen de islam werd gekeerd.³²

Handel

Geloofszaken zijn altijd ingewikkeld, maar handel is handel en lijkt een steviger brug. Als handel echter leidt tot handelsvestigingen en die op hun beurt weer tot kolonisatie, komt die brug op allerlei manieren onder druk te staan. De economische betrekkingen tussen Constantinopel en de Italiaanse steden laat dat mooi zien. Venetië, dé aan- en doorvoerhaven voor goederen uit het Oosten, maakte de volgende ontwikkeling door: van Byzantijnse provincie via bondgenootschap (later, partnerschap) met Byzantium tot veroveraar van Byzantium.³³ Eeuwenlang paaiden de Byzantijnse keizers de Venetianen met gouden bullen vol privileges, vooral tolvrijheid (bijvoorbeeld voor Kreta en Cyprus in 1147), maar die Byzantijnse instelling kon omslaan met als gevolg massale vervolgingen en uitzettingen, zoals in 1171 toen op één dag alle Venetianen in het hele rijk werden gearresteerd, met confiscatie van hun schepen en goederen.

Kern van de wrijving lag in de status van de Venetiaanse wijk langs de Gouden Hoorn in de hoofdstad: Was dat nu een vrijstaatje onder zelfbestuur, een gewone wijk zoals alle andere en dus onder Byzantijns recht, of een getto met allerlei beperkingen? Kortom, voor dit dilemma van alle eeuwen werd ook hier geen bevredigende oplossing gevonden. Voor een aantal andere Italiaanse steden gold een vergelijkbaar proces. Dat ze elkaar daarbij onderling stevig beconcurrerden werkte lange tijd in het voordeel van hun Griekse gastheren, maar op den duur was Venetië, via de vierde kruistocht en de daarop volgende stichting van een Latijns Keizerrijk (1204-1261) de grootste winnaar.³⁴

31 Zie D.J. Geanakoplos, 'The council of Florence and the problem of union between the Greek and Latin churches', *Byzantine East and Latin West* (Oxford 1966) 84-111.

32 J. Herrin, *The formation of Christendom* (London 1987).

33 D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relation* (Cambridge 1988) 1-67.

34 Ibidem, *Byzantium and Venice*, 124-165.

Grieks beschavingsoffensief

In de lange eeuwen sinds de verhuizing van de Romeinse hoofdstad naar Constantinopel dreigde het Westen het Grieks te vergeten, maar het kon er toch ook niet zonder. Op handelsgebied redde men zich wel, zoals dat altijd en overal gebeurt, maar waar de behoefte bestond om de bronnen van religie en beschaving werkelijk te kennen moest men vertalen in het Latijn. Nu lagen er nog voldoende Griekse manuscripten in westerse kloosterbibliotheken, vooral in Calabrië en op Sicilië, en daar werd ook nog wel Grieks gesproken. Bovendien waren er Griekse kolonies in Rome, Venetië, Ancona en in andere Italiaanse steden. Toch bepaalden de vertaalactiviteiten zich niet tot Italië; zo nu en dan was er ook een geleerde Ier (Johannes Scotus Eriugena, negende eeuw), of Engelsman (Johannes van Salisbury, twaalfde eeuw, Robert Grosseteste en Roger Bacon in de dertiende eeuw) of Vlaming (Willem van Moerbeke, ook dertiende eeuw) die Grieks bleken te kennen. Ook bleken er in de dertiende en veertiende eeuw steeds weer genoeg Grieks-sprekende Dominicanen te zijn die de onderhandelingen over bijlegging van het schisma tussen de Kerken konden voeren. Dit illustreert dat kennis van het Grieks niet helemaal verloren was gegaan.³⁵

Des te vreemder is het dat de eerste humanisten, bijvoorbeeld Petrarca en Boccaccio, wel graag Grieks wilden leren maar daar niet in slaagden, terwijl in hun eigen veertiende eeuw aan het hof in Napels de grote klassieke arts Galenus werd vertaald (van het Grieks in het Latijn). De echte drang om de Griekse bronnen te kennen, kwam toch meer van geleerde dan van praktische of literaire zijde. Terwijl de interesse van Petrarca en Boccaccio sterk uitging naar de (Italiaanse) volkstaal, voelden de meer theoretisch ingestelde humanisten van de volgende generatie, zoals Bruni en Salutati, het als pure noodzaak Grieks te kennen. De laatste, kanselier van Florence, haalde de Griekse geleerde Chrysoloras in 1397 naar Italië, 'en maakte zo een echt begin met de studie van het Grieks in West-Europa'.³⁶ In de vijftiende eeuw kwam die tot bloei in de interessante verwesterde Griek, kardinaal Bessarion (circa 1400-1472), de *Latinorum Graecissimus*,

35 Reynolds en Wilson, *Scribes and Scholars*, 70-107.

36 De Florentijnse humanist Leonardo Bruni haalde in 1397 Chrysoloras binnen met een beroemde rede: nu keerden de Griekse *litterae* eindelijk terug naar Italië na een afwezigheid van zeven eeuwen! Zie K.M. Setton, 'The Byzantine Background to the Italian Renaissance', *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance* (London 1974) 1-76, aldaar 50.

Graecorum Latinissimus, die zijn kostbare bibliotheek van wel 500 Griekse handschriften aan de stad Venetië naliet.³⁷

Renaissance

Hopelijk is duidelijk geworden dat er in de Middeleeuwen wel hier en daar in Europa kennis van het Grieks bleef bestaan, maar dat de dringende behoefte om die taal echt te kennen een zaak was van het Italiaanse humanisme. Dit voedde zich immers met de *ad fontes* ideologie. Interessante kwestie is of aan Byzantijnse kant een vergelijkbare drang bestond, die op dit punt een gezamenlijke impuls kon geven. Werden er in Constantinopel, net als dat in het Westen sinds Petrarca (1307-1377) het geval was, door de Byzantijnen hele bibliotheken doorgespit in de vurige wens om nog onbekende handschriften te vinden, om zo het edele werk van tekstvergelijking en tekstzuivering uit te kunnen voeren? Het antwoord daarop is nee! Hoewel er verspreid door de tijd heel wat Byzantijnse geleerden zijn geweest die zich kritisch met teksten bezig hielden, is er in de late Middeleeuwen niets op gang gekomen dat zich laat vergelijken met de intensieve beweging van het humanisme in Italië en over de Alpen – zeker niet met het zo genoemde *civic humanism*.³⁸

Ook volgens Byzantinologen die de innerlijke kracht van de Byzantijnse beschaving en geleerdheid *over het algemeen* hoog aanslaan, is het uitblijven van een humanistische golf een onbetwistbaar gegeven.³⁹ Als westerse mediëvisten nog spreken van ‘de laatste Byzantijnse Renaissance’, dan gaat het om kunstgeschiedenis (en in de praktijk opvallend vaak over bepaalde mozaïeken in de Hagia Sofia- en de Chorakerk, nog steeds touristische trekpleisters in Istanbul).⁴⁰ Maar er is iets anders dat in afgeleide vorm aan Grieks ‘bronnen-enthousiasme’ doet denken; de praktische hulp die Grieken (met name uit het door Venetianen bestuurde en niet door de

37 Over Bessarion en de *Bibliotheca Marciana* is veel literatuur, zie Setton, n. 36, 72-74, of recenter J. Morfasani, *Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other émigrés. Selected Essays* (London 1995).

38 Zoals gedefinieerd in het beroemde werk van H. Baron, *The crisis of the early Italian Renaissance. Civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny* (Princeton 1966).

39 Zie hierover zeer uitgesproken K.M. Setton, ‘The Byzantine Background to the Italian Renaissance’, 76.

40 Voor de term: S. Runciman, *The last Byzantine Renaissance* (Cambridge 1970).

Turken veroverde Kreta) aan de opkomende drukpers in Venetië gaven. De beroemde Aldus Manutius kon met hulp van de Kretenzer Marcus Musurus twaalf eerste edities van Griekse klassieken (waaronder Plato's dialogen) verzorgen. Erasmus, die in 1508 in Venetië werkte, was diep onder de indruk van Musurus' geleerdheid.⁴¹

Byzantium als brug?

Wat heeft het historische fenomeen Byzantium, of Byzantijnse beschaving, dan eigenlijk voor het Latijnse Westen betekend? Op deze v er-reikende vraag kan dit stuk uiteraard geen antwoord geven, maar er is wel geprobeerd wat lijnen te trekken. Allereerst zijn de hindernissen genoemd die een gemakkelijke communicatie belemmerden; de geografie en het bijbehorend geografische besef, het taalverschil en de eeuwenoude afkeuring van de Grieken die de Latijnen in bepaalde stereotypen als vals en slap verwoordden. Die gegevens hebben de mogelijke brugfunctie vanaf het begin ondermijnd. De functies die de wankle brug desondanks bleef vervullen, berustend in de gezamenlijke Christelijke religie, de handelsbetrekkingen, en de intellectuele contacten, hadden in alle drie gevallen hun gevaarlijke kant. De godsdienstgesprekken benadrukten de verschillen, de belangrijkste handelspartner van Byzantium, Venetië, werd tot vijand en veroveraar, en d e Latijnse schrijvers die Byzantium wat beter kenden (vaak door hun deelname aan een kruistocht) glorieerden vaak in scheldkanonnades.

Waar blijft dan die historische brugfunctie? In het besef van de beschreven problematiek zijn historici langzamerhand een ander accent gaan leggen. In plaats van  f bindende  f scheidende factoren te benadrukken, slaan zij een andere weg in; zij presenteren Byzantium als bewaarder en verdediger van een bepaalde beschaving, totdat die beschaving elders de kracht had om zich verder te ontplooien, namelijk in het Westen en in Rusland. Volgens de Amerikaanse mediëvist Setton verrichtten de Byzantijnen een reuzenwerk door de antieke kennis te bewaren en te verspreiden.⁴² Deze samenvatting klinkt mooi, maar verwaarloost de grote rol die Islamitische geleerden in datzelfde bewarings- en verspreidingsproces hebben gespeeld. Die rol wordt wel terdege beseft door de Engelse kerkhistorica Judith Herrin;

41 Zie E. Rummel, *Erasmus as a translator of the Classics* (Toronto etc. 1985) 52-53.

42 K.M. Setton, 'The Byzantine Background to the Italian Renaissance', 76.

zij ziet Byzantium dan ook als essentiële factor voor de ontwikkeling van zowel het Westen als de Islamitische wereld, want 'het Rijk verhinderde de kaliefs om het hele Middellandse-Zee-gebied te veroveren en maakte het mogelijk dat er in het Westen een "separaat middeleeuws christendom" kon ontstaan'.⁴³ Het is een veel te vergaande en bovendien pijnlijke vraag of we het Byzantijnse Rijk daar dankbaar voor moeten zijn. Gelukkig hoeven we als historici op die vraag geen antwoord te geven. Wel zou het goed zijn als we beseften dat allerlei kwesties die nu in de dialoog met de islam spelen al ooit van alle kanten door de Byzantijnen zijn bekeken.

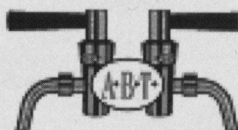
43 J. Herrin, *The formation of Christendom*, 477.

BELGISCH CAFÉ

De Pintelier

ANNO 1997

Kleine Kromme Elleboog 9
9712 BK Groningen
tel 050 318 5100

Lid alliantie biertaperijen

Lid jenevergenootschap

Bierproeverijen
12 bieren op tap
60 bieren op fles
52 verschillende jenevers
borrels tot 40 personen

www.pintelier.nl

info@pintelier.nl